

ناگفته‌هایی از فرقه دموکرات آذربایجان

• منیژه صدری

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی شبستر

نشست‌هایی در این زمینه کرد. در دور جدیدی از این نشست‌ها پژوهشگران آذربایجان، ارمنستان و گرجستان در باب جنگ سرد در قفقاز مقالات و اسنادی را ارائه کردند. در بخش‌هایی از این کنفرانس‌ها بحران آذربایجان، به ویژه توضیح انگیزه‌های استالین در تأسیس و انحلال یک حرکت جدایی طلب در شمال ایران محور اصلی بحث را تشکیل می‌داد.

انتشار اسناد جدید فوق محرمانه در این زمینه در نتیجه فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و فراهم شدن امکان استفاده از آرشیوهای محرمانه شوروی برای پژوهشگران و محققان از دستاوردهای این کنفرانس است.

در همین راستا سه سند فوق محرمانه از آرشیو دولتی برای احزاب سیاسی و جنبش‌های اجتماعی جمهوری آذربایجان باکو که در آخرین کنفرانس ارائه گردیده بود، توسط استاد محترم کاوه بیات ترجمه و در فصلنامه فرهنگی اجتماعی گفت‌وگو (شهریور ۱۳۸۳، شمارهٔ چهل) به چاپ رسید.

آن چه آقای بیات ارائه دادند برگزیده‌ای از اسناد ارائه شده توسط دکتر جمیل حسنی بود.

دکتر جمیل حسنی یکی از پژوهشگران صاحب نام و شرکت‌کننده در سمینار فوق از جمهوری آذربایجان (دانشگاه دولتی باکو) است که با استفاده از اسناد آرشیوهای محرمانه شوروی آثار قابل توجهی را تألیف کرده است. کتاب فراز و فرود فرقه دموکرات آذربایجان به روایت اسناد محرمانه آرشیوهای اتحاد جماهیر شوروی خلاصه‌ای از دو کتاب آذربایجان جنوبی کشمکش میان تهران، باکو و مسکو ۴۵-۱۹۳۱ و آغاز جنگ سرد در آذربایجان جنوبی ۴۶-۱۹۴۵ از دکتر جمیل حسنی است که در فاصله سال‌های ۱۹۹۸-۱۹۹۹ در باکو چاپ شده‌اند. این کتاب گزارش مرحله به مرحله و مستند از سرگذشت آذربایجان از روز هجوم واحدهای نظامی ارتش سرخ به آذربایجان در شهریور ۱۳۲۰ تا اندک زمانی بعد از خروج واحدهای مزبور از خاک ایران در بهار ۱۳۲۵ است. محور اصلی بحث به چگونگی فراز و فرود فرقه دموکرات آذربایجان اختصاص دارد؛ این‌که چگونه پس از تلاش ناموفق دولت شوروی برای کسب امتیاز نفت شمال، مقامات مسکو با استفاده از شبکه امنیتی و اطلاعاتی

■ فراز و فرود فرقه دموکرات آذربایجان به روایت اسناد محرمانه

آرشیوهای اتحاد جماهیر شوروی

■ نویسنده: جمیل حسنی

■ مترجم: منصور همایی

■ تهران، نشر نی، چاپ اول، ۱۳۸۳، ۲۳۹ ص، ۲۵۰۰ تومان،

شابک: ۹۶۴-۳۱۲-۷۴۸-۶

غائله آذربایجان در تاریخ معاصر ایران از اهمیت خاصی

برخوردار بوده و هست و تا کنون از زوایای مختلفی به آن پرداخته شده است. تا کنون این مسئله مطرح بود که طراح اصلی فرقه دموکرات آذربایجان میرجعفر باقراوف رئیس جمهور جمهوری آذربایجان شوروی بوده است. منتهی با اسناد غیرقابل انکاری که اخیراً انتشار یافته، سرخ اصلی به استالین می‌رسد که به معرفی آخرین منبع موثق این واقعیت مهم می‌پردازیم:

با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در سال‌های پایانی دهه ۱۹۸۰ میلادی و پایان جنگ سرد، آرشیو امنیت ملی با همکاری «طرح تاریخ بین الملل جنگ سرد» مستقر در مرکز بین المللی وودرو ویلسون برنامه تحقیقاتی جدیدی تحت عنوان «گرجستان، ارمنستان و آذربایجان در جنگ سرد» را برپا داشت و در ادامه اقدام به برپایی

گسترده‌ای که در این سال‌ها در آذربایجان برپا کرده بودند، موجبات تشکیل فرقه دموکرات آذربایجان را فراهم آوردند.

در این کتاب موضوعاتی چون توصیف جزء به جزء نقش ارگان‌های سیاسی، امنیتی و نظامی شوروی و به ویژه حزب کمونیست و کا، گ، ب جمهوری آذربایجان در این ماجرا؛ پاره‌ای از رقابت‌های درونی روس‌ها، از جمله رقابت و هم‌چشمی موجود میان تشکیلات وزارت خارجه و سفارت شوروی در تهران از یک سو و مقامات امنیتی و سیاسی جمهوری آذربایجان از سوی دیگر، اختلافات فرقه دموکرات آذربایجان با «جمهوری مهاباد»، دیگر تشکیلات دست‌نشانده روس‌ها در این ایام بر سر تعیین حوزه قلمرو هر یک؛ نقش حزب توده در این تحولات که در عین ناراضیاتی از تشکیل این فرقه هیچ‌گاه حمایت خود را از این فرقه دریغ نداشت، بحث شده است.

آمادگی کامل فرقه دموکرات برای تجزیه کامل آذربایجان و ادغام آن در حوزه شوروی به رغم تظاهر به حمایت از تمامیت ارضی ایران، یک گزارش مهم از کم و کیف مذاکرات قوام السلطنه در مسکو و بالاخره نحوه برچیدن این غائله و جمع کردن آن، که در مقام مقایسه با برپاداشتنش امری دشوارتر بود، از جمله مباحث قابل توجهی است که در کنار توصیف کلی تحولات آذربایجان در این ایام، برای اولین بار در این کتاب مورد بحث قرار گرفته است.

با این حال کتاب فراز و فرود فرقه دموکرات آذربایجان از یک رشته کاستی‌ها برکنار نیست. بیشتر این کاستی‌ها ناشی از اشتیاق نویسنده به الحاق آذربایجان ایران به جمهوری آذربایجان است. پروفیسور جمیل حسنلی در مقدمه‌هایی که برای هر دو کتاب خود نوشته آشکارا از «جنبش جدایی خواهانه آذربایجان» جانبداری می‌کند و فرقه دموکرات آذربایجان را ادامه‌دهنده راه ستارخان و شیخ محمد خیابانی به حساب می‌آورد و از این‌که «ایده‌های آزادی خواهانه ملی آذربایجان و تحقق آرزوهای جدایی خواهانه و استقلال در آن‌جا نیمه تمام ماند»، اظهار تأسف می‌کند و این امر را ناشی از وابستگی فرقه به مسکو می‌داند.

مترجم برای رعایت ایجاز از آوردن بخش‌هایی از کتاب که در جراید مخالف و موافق آن زمان ایران به چاپ رسیده، خودداری کرده است.

این کتاب ضمیمه‌ای با عنوان سرانجام پیشه‌وری نیز دارد. فهرست مطالب کتاب به شرح زیر است:

یادداشت ناشر، کتاب اول: بخش‌هایی از کتاب آذربایجان، کشمکش میان تهران، باکو و مسکو سال‌های ۱۹۳۹-۱۹۴۵، شامل تلخیصی از مقدمه مؤلف، برنامه نظامی-استراتژیک درباره آذربایجان، ورود نیروهای شوروی به ایران و استقرار آن‌ها در

آذربایجان، (اوت - دسامبر ۱۹۴۱)، تردیدهای سال ۱۹۴۲، آغاز دوباره فعالیت‌ها در تبریز، مبارزه برای نفت و سفر کافتارادزه به تهران، تبریز: ماه‌های ژانویه - مارس ۱۹۴۵ (دی - اسفند ۱۳۲۳)، پایان جنگ در اروپا و دعای خیر شیخ الاسلام، تابستان سال ۱۹۴۵ - قراردادهای صادره در مسکو درباره آذربایجان، تشکیل فرقه و ایده خودمختاری، آذربایجان در آستانه بیست و یکم آذر ۱۳۲۴.

کتاب دوم: بخش‌هایی از کتاب آغاز جنگ سرد در آذربایجان سال‌های ۱۹۴۵-۱۹۴۶، باکو ۱۹۹۹ تلخیصی از مقدمه مؤلف دسامبر ۱۹۴۵: هیجان در تهران، کنفرانس مسکو، حکومت فرقه دموکرات آذربایجان: میان خودمختاری و استقلال، ژانویه ۱۹۴۶: آغاز دوباره اصلاحات در تبریز، فوریه ۱۹۴۶: سفر قوام السلطنه به مسکو، منطقه آغاز جنگ سرد: آذربایجان، مارس ۱۹۴۶، آذربایجان: بهار پرهیجان ۱۹۴۶، آوریل - ژوئن ۱۹۴۶: در آستانه فاجعه بزرگ، دسامبر ۱۹۴۶: شکست تلخ دموکرات‌های آذربایجان، یا نخستین «پیروزی» ملل متحد، ضمیمه: سرانجام پیشه‌وری، نمایه.

برای نمونه یکی از اسناد کتاب فراز و فرود فرقه دموکرات آذربایجان را می‌خوانیم: کمیته مرکزی حزب کمونیست آذربایجان شوروی در طرحی «به کلی محرمانه» تشکیل فرقه دموکرات آذربایجان، فعالیت برای فرستادن نماینده به مجلس شورای ملی، تشکیل «جمعیت دوستداران آذربایجان شوروی»، سازماندهی جنبش جدایی خواهانه، تشکیل انجمن‌های ایالتی و ولایتی و سایر اقدامات را پیش‌بینی کرده بود. در این سند قید شده است که پیشه‌وری و عبدالصمد کامبخش به فوریت برای مذاکرات به باکو بیایند و در نتیجه این مذاکرات مسافرت صادق پادگان، مسئول جدید کمیته ایالتی حزب توده در آذربایجان به باکو در نظر گرفته شود. در این طرح پیش‌بینی شده بود که کمیته ایالتی حزب توده در آذربایجان منحل اعلام شود و از اعضای خود بخواهد که به فرقه دموکرات بپیوندند.

بعد از تشکیل کمیته تشکیلاتی فرقه دموکرات در تبریز، می‌بایست شعبه‌های اردبیل، رشت، رضائیه، خوی، میانه، زنجان، مراغه، مرند، مهاباد، ماکو، قزوین، بندر پهلوی، ساری، شاهی، گرگان و مشهد تشکیل شوند. به دستور باقراوف در ماه ژوئیه ۱۹۴۵ (تیر - مرداد ۱۳۲۴) عبدالصمد کامبخش عضو کمیته مرکزی حزب توده و نماینده مجلس شورای ملی، صادق پادگان مسئول کمیته ایالتی حزب توده در آذربایجان، شبستری و میرجعفر پیشه‌وری مدیر روزنامه آژیر را مخفیانه به باکو آوردند. در مذاکرات باکو تصمیم گرفته شد که جعفر پیشه‌وری به طور موقت رهبری فرقه دموکرات آذربایجان را به عهده بگیرد... (ص ۵۴).

کتاب حاضر گزارش مرحله به مرحله و مستند از سرگذشت آذربایجان از روز هجوم واحدهای نظامی ارتش سرخ به آذربایجان در شهریور ۱۳۲۰ تا اندک زمانی بعد از خروج واحدهای مزبور از خاک ایران در بهار ۱۳۲۵ است